

СОЦІАЛЬНІ КОМУНІКАЦІЇ

УДК 316.77

Н.І. Моїсєєва

ТРАНСФОРМУВАННЯ ДІЯЛЬНІСНИХ ЗАСАД
СОЦІАЛЬНО-КОМУНІКАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Стаття присвячена розгляду зміни діяльнісних засад соціально-комунікаційної комунікації в історичній послідовності. Стверджується, що зміни діяльнісних характеристик комунікації зумовлюються трансформацією форм соціальної взаємодії, знаково-символьних презентацій змісту та засобів його відтворення в електронному середовищі.

Ключові слова: соціально-комунікаційна діяльність, соціальна взаємодія, засоби комунікації, трансформація.

Н.И. Моисеева

ТРАНСФОРМАЦИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТНЫХ ОСНОВ
СОЦИАЛЬНО-КОММУНИКАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Статья посвящена рассмотрению изменения деятельностных основ социально-коммуникационной коммуникации в исторической последовательности. Утверждается, что изменения деятельностных характеристик коммуникации обусловлены трансформацией форм социального взаимодействия, знаково-символьных презентаций содержания и средств его воспроизведения в электронной среде.

Ключевые слова: социально-коммуникационная деятельность, социальное взаимодействие, средства коммуникации, трансформация.

N.I. Moiseeva

TRANSFORMATION OF ACTIVITY PRINCIPLES
SOCIAL AND COMMUNICATION ACTIVITIES

The article is devoted to consideration of changes of the activity basics of socio-communication activities in historical sequence. The work claims that changes in activity characteristics of the communication caused by the transformation of the forms of social interaction, sign-symbolic presentations of content and means of its reproduction in the electronic environment.

Keywords: socio-communication, social interaction, communication tools, transformation.

В історичних коріннях суспільної взаємодії розрізняються ті дві системи формування діяльнісних засад комунікації, що вплинули на становлення засобів техніко-технологічних знарядь та особливостей комунікаційного процесу як основи моделювання та здійснення технологічних програм у цій сфері. В суспільній історії початком комунікації визнається усвідомлення необхідності та формування мотиву передачі смислу, мети, що спонукає до встановлення взаємодії з іншим суб'єктом.

Людина, що вийшла з природи завдяки розвитку систем мислення та мовної діяльності, створила штучні засоби встановлення контактів, формування спілкування як особливих типів людської діяльності поряд із трудовою та когнітивною діяльністю, що склали базисні форми життєдіяльності людини та становлення людської цивілізації.

У ХХ ст. вивчення комунікаційних феноменів були пов'язані з проблемами мовного спілкування, що зумовлювалося впро-

вадження інформаційних технологій та поширення процесів використання знаково-символьних форм в інформаційних системах різного призначення. Інформатизація суспільства додала питань, що пов'язані з немовними діями в інформаційних системах. Фактично, це відповідає формуванню екранної культури комп'ютерної епохи. Тобто складається певна ситуація, коли традиційна технологія використання знаково-символьної комунікаційної природи у суспільній взаємодії, доповнюються новими видами та формами. Коріння суспільної взаємодії, зокрема комунікації, слід шукати в узгодженій, координованій поведінці людей [1].

Еволюція знаково-символьних відносин є однією з функцій загальної системи взаємодії в соціальній сфері та джерелом віртуалізації соціально-комунікаційної діяльності. На це звертають увагу дослідники сучасної системи соціальних зв'язків, які виокремлюють кілька основних підходів до визначення функцій знаково-символьного обміну в інформаційному суспільстві: забезпечення розширення меж реальності для людської свідомості; формування орієнтаційних та ціннісних уявлень людини; первинною рефлексивною формою, що підтримує структуру асоціативних полів свідомості; забезпечує розвиток форм просторово-часових відносин; володіє інваріантністю [2].

Виникає проблема з'ясування процесу формування суспільної взаємодії як перетворення історично-зумовлених форм опосередкування зв'язків між суб'єктами соціальної дії. Розв'язання цієї проблеми актуалізується утворенням системи електронних засобів суспільної взаємодії, що інтегрує у собі всі відомі засоби комунікації.

Метою статті є виявлення діяльнісних ознак трансформаційних перетворень у системі суспільної взаємодії в її історичній послідовності.

Для здійснення соціальної взаємодії й досягнення відповідної мети є необхідним оформлення повідомлення в будь-яку форму, що може бути передана в часі та просторі. Протягом розвитку суспільної взаємодії її форми змінювалися, відповідно до засобів передачі або обміну інформацією. З огляду

на соціально-культурний прогрес людства, суспільна взаємодія набувала різних можливостей зберігання, обробки, передачі, впорядкування та розповсюдження комунікаційних повідомлень. Усі ці елементи, перетинаючись, доповнюючи один одного, створювали відповідний комунікаційний простір, що відповідав особливостям технологічного стану суспільства у різні історико-культурні періоди.

Питання взаємодії набули значного розвитку в кібернетичній та інформаційній наукових програмах. Фахівці посилаються на такі кібернетичні інтерпретації інтерактивності, до яких входять: процесуальне описування механізму зворотного зв'язку в живих і неживих системах; механізм адаптації системи до зовнішнього середовища, тобто обмін із середовищем, що призводить до внутрішньої взаємодії між елементами всередині самої системи; динамічна когнітивна взаємодія між знанням спостерігача та об'єктом, що спостерігається; складна мережа взаємодій як комплексна єдність; основні інтерактивні процеси на рівні ідей (знань) і суспільства (системи) [3]. Проводячи аналіз інтерпретацій інтерактивності, Д.В. Галкін відмічає, що кібернетичне уявлення про неї змінилося від суто технічного до біологічного і далі до когнітивно-соціального [3, 49].

Взаємодія між людьми здійснюється через фізичний контакт, спільну організацію просторового середовища, спільну групову або масову дію. Розвиток соціальної взаємодії відбувався на засадах збереження інстинктивних природних механізмів існування людини в трьох ракурсах: збереження виду (сексуальна поведінка, турбота про нащадків), збереження індивіда (задоволення голоду і спраги, пошук поживи, заготівля запасів тощо) та забезпечення більш або менш постійної безпеки (захист від поганих погодних умов, ворогів, роз'єднання з побратимами тощо).

У соціально-комунікаційній теорії структурування суспільної взаємодії проводить В.О. Ільганаєва, чітко визначаючи наявність у суспільній взаємодії форм: контакту, спілкування та комунікації, що виконують різні функціональні навантаження в ході формування суспільних відносин [4].

Досить довго в лінгвістичній науці, як відмічає Є.В. Ключев, вважалося, що акт мов-

ної взаємодії є актом спілкування, але вже на початку ХХ ст. було зроблене відкриття додаткового відносно спілкування явища – контакту [5, 182]. Наявність додаткового елемента пов'язано з феноменом «неспілкування», що відкрило можливість вивчати контакт як окремий структурний елемент суспільної взаємодії. Тривалий час контакт не вивчався окремо, а лише в сукупності компонентів комунікаційного акту.

Ще раз варто звернутися до роботи Є.В. Клюєва, який наводить схему породження контакту в процесі акту взаємодії: акт спілкування – контакт – фатичний акт [5, 183]. За автором, у цій схемі виявляється, що «акт спілкування» і «фатичний акт» є видами мовної діяльності й вони відрізняються. Контакт розуміється як мовна взаємодія на тонкому рівні і контакт як мовна взаємодія поверхового типу.

Слід погодитися з автором, що існують мовні ситуації, в яких від комунікантів потрібен лише мовний контакт, – це сфера фатичних актів, та мовленнєві ситуації, які передбачають спілкування, – це сфера актів спілкування [5, 186].

Спілкування є вивченим видом суспільної взаємодії, про що існує загальноприйняте розуміння та спеціальні визначення цього процесу, що наближають його до структури суспільної взаємодії загалом [4, 232-236]. Спілкування розуміється як суспільно-зумовлений процес обміну думками та почуттями між людьми за допомогою вербальних засобів комунікації. До процесу спілкування входить:

- комунікативна складова (обмін, передавання повідомлення);
- інтерактивна складова (організація взаємодії);
- перцептивна складова (процес сприйняття учасниками комунікації один одного, рівень розуміння повідомлення) [6].

Сучасний стан досліджуваності спілкування дозволяє здійснити його докладну типологію за різними ознаками, особливостями здійснення в різних умовах та станом учасників спілкування, з використанням різних комунікаційних каналів [7]. Додамо, якщо всі представники різних наукових спрямувань наводять подібні типологічні схеми, що мандрують з одного джерела до іншого, то ми обмежує-

мося лише посиланнями на існуючу літературу. Також ми враховуємо лише ті засади проявів спілкування як виду соціальної взаємодії, що торкаються питань взаємопов'язаності спілкування з розвитком засобів суспільної взаємодії, технологій, масштабу та його соціокультурних залежностей. Особливості проявів спілкування в системі суспільної взаємодії простежуються вже в ході аналізу еволюції комунікаційної культури суспільства [8].

Як незалежна форма соціальної взаємодії комунікація розглядається в межах соціально-комунікаційної теорії, соціології комунікацій [4; 5; 8; 9; 10; 11]. Саме в теорії соціальних комунікацій аргументується погляд на комунікативну систему як одну з базових форм соціального буття. Виявлення та вивчення операцій комунікаційної дії в системі суспільної діяльності означає відтворення системи суспільної взаємодії як результату вільного волевиявлення людей.

Існує певна узгодженість між фахівцями, які вивчають комунікаційні явища про те, що універсальним засобом зв'язку є мова [7, 105]. Тому можна сказати, що діяльнісні аспекти суспільної взаємодії виходять з необхідності впливу суб'єктів один на одного з використанням мови, з початку усної, а згодом і писемної.

Витоки вивчення комунікації беруть свій початок у вивченні поведінки тварин. Системи комунікації в природі зазвичай є первинними, вважаються примітивними, порівняно з людським спілкуванням, але в обох випадках вони є біологічно цілеспрямовані на спільну поведінку, адаптацію до середовища і регуляцію за допомогою сигналів [10].

Мова постає як сукупність мовленнєвих дій, розглядається як система знаків і правил, за допомогою яких відбувається кодування та декодування інформації. Аксиоматичним є положення про те, що мова – це знакова система. Кожен елемент культури в наш час взагалі сприймається як знак (Ю. Лотман). У кожному знаку є два елементи: що означає (матеріальна форма знака), означуване: соціальне значення; предметне значення (предмет) і смислове значення (спосіб); особистісний сенс. Тобто, в самій структурі комунікаційного акту закладено алгоритм, який піддається технологізації. Така технологізація відбува-

лася у становленні мови як мовлення і мови як писемності. Усна та письмова мови мають свої нормативні та методичні властивості, що протягом розвитку соціальної взаємодії отримали певного рівня технологізації. Цей аспект ще потребує свого спеціального розгляду. Етапи розгортання технологічної основи мови в її знаково-символьному виразі можна представити у послідовності: знаряддя праці як знаки, досвід володіння якими передавався від однієї людини до іншої; іконічні знаки (малюнки, жести) вже набули ознак техніки, якої навчалися індивіди, що взаємодіяли між собою; індексні знаки, що потребували певного консенсусу, однакового розуміння спільнот індивідів; символічні знаки, знаки людської мови (розмовна та писемна мови); писемність; друк; електронні засоби передачі інформації, сучасні інформаційні технології.

У мовній комунікації склалися певні форми мовної діяльності: монолог, діалог, полілог [8]. Відповідно до цього, складаються типи мовлення: монологічний тип, діалогічний та полілогічний.

Вербальна комунікація здійснюється через мову і вона є універсальним засобом передачі змісту повідомлень, вона є основою кодування і декодування інформації в комунікаційному процесі. Технології мовної комунікації трансформувалися, відповідно до соціально-культурних станів суспільної взаємодії.

Невербальна комунікація також не залишилася без змін. Особливого розвитку вона набула в системі образотворчої комунікації. Образотворчі комунікаційні засоби вважаються первинними формами у комунікаційних відносинах. У сучасній комунікаційній проблематиці вивчення художньої культури посідає одне з провідних місць у засвоєнні нового комунікаційного простору. В другій половині ХХ ст. поширилося використання терміна *комунікативна функція*. Цей термін стосувався багатьох галузей художньої культури. Особливу увагу, згідно з дослідженням Л.П. Воеводіної, дослідники приділяли семантичній спрямованості еволюції музичних форм [12]. Було чітко визначено такі складові елементи музичної комунікації, як розпізнання, запам'ятовування, порівняння, вивчення збігів та розбіжностей. Структурні прояви ко-

мунікаційної взаємодії з визначенням певних елементів комунікаційного процесу знаходять відображення також і в інших підсистемах: ЗМІ, літературі, театрі, кінематографі, телебаченні [8; 11; 13; 14; 15].

Ми дотримуємося точки зору, формулювання якої належить А.В. Соколову, про те, що усна комунікація для передачі змісту використовує природні вербальні та невербальні канали, посилені технічними засобами. Документальні канали користуються штучно створеними (вручну або за допомогою машин) матеріальними об'єктами, включаючи зображення, тексти, звукозаписи. Поява нового роду соціальної комунікації реалізує інші засоби відтворення комунікаційного процесу.

Розглядаючи історико-діяльнісні трансформації суспільної взаємодії, можна констатувати, що елементи комунікаційної діяльності виникли вже в стародавніх суспільствах. Уже невербальній комунікації як первинній формі суспільної взаємодії також властиві певні технологічні прийоми, що пов'язані з відтворенням ритуальних рухів, обрядових танців, богослужінь, створенні різноманітних уставів та регламентацій способу буття соціальних груп.

Глобальний комунікаційний простір сучасності формується як нові умови, нова соціальна реальність розповсюдження електронних зразків повідомлень, що мають мінливу властивість, не є стійкими в часі та просторі, але відтворюють змістовне наповнення існуючих соціальних зв'язків та відносин. У цьому просторі відбувається широкомасштабний процес трансформації звичних засобів комунікаційної взаємодії та зразків суспільної культури, що також стає ілюзорною і водночас реальністю в реальності. Технології суспільної взаємодії у будь-яких формах вимагають серйозної підготовки людини до існування в нових умовах володіння мовою мережевого простору.

Деякі фахівці стверджують, що мережева комунікація, яка стає найбільш поширеною та споживаною комунікацією, сприяє розширенню простору спілкування та комунікації [16]. Інтерактивність є головною властивістю комп'ютерних комунікаційних технологій з моменту їхньої появи і до сучасних мультимедіа. Але часто інтерактивність у комунікаційних системах використовується у вузькому

значенні реактивності та зворотного зв'язку як інструменту контролю [3].

В останні роки формується новий напрям семантико-комунікаційних досліджень у теорії комунікації [2; 3; 14; 16]. Поширюється точка зору на процес функціонування комунікаційної мови мережі як намагання подолання традиції друку [14]. Зазначається, що за нормальних умов комунікація може відбуватися з найбільшим ефектом при певній організації інформаційного ресурсу в мережі та його сприйняттям як певної цілісності, що відповідає цілісній картині всесвіту. Незважаючи на значну глибину й широту вивчення мови, проблемна ситуація зберігається, тому що в сучасному світі, коли спілкування все більше віртуалізується та візуалізується засобами мультимедіа, мова втрачає свої класичні смисл, зміст і форму. Сьогодні важливо визначитися в процесах трансформації мови в умовах становлення та функціонування системи соціальних комунікацій, перспективах збереження мови, зокрема літературної, яка становить один з основних пластів семіосфери сучасного суспільства.

Таке ставлення до розгляду процесу використання музичної мови і музичної свідомості повністю збігається із сучасними психологічними та психофізичними підходами до семіотичних досліджень інформаційно-комунікаційних процесів, що відбуваються в електронному мережевому середовищі. Головною проблемою при цьому лишається інтерпретація змістовного (сміслового) і формального (знаково-символьного засобів комунікації). Двоїстість процесу сприйняття та обробки інформації розвинута в ході створення інформаційних систем штучного інтелекту, а також у втіленні проектів мультимедійних форм художньої комунікації, зокрема презентаційних [2; 3]. Важливим фактором модернізації та розвитку кіно-технологій, наприклад, вважається мистецтво мережевих презентацій. Вони розглядаються як варіант розвитку традицій образного мистецтва, зокрема екранних мистецтв [16]. Такі самі питання постають і при аналізі художнього тексту як явища іншої форми соціальної комунікації – писемної [13].

Д.В. Галкін наводить аналіз історико-культурних теоретичних праць із питань

техно-художньої гібридизації як однієї з фундаментальних тенденцій культурної динаміки ХХ ст. [3]. Взаємодія мистецтва та технології розглядається автором з точки зору технологізації мистецтва та естетизації комунікаційних технологій на початку ХХІ ст. Можна додати, що зміна засобів спілкування або комунікації є не лише наслідком технологічних трансформацій, але і потребою часу вдосконалення суспільної свідомості, чинником зміни засобу відображення нової реальності, зокрема віртуальної.

У процесі аналізу трансформації історико-діяльнісних засад формування комунікаційних технологій формуються уявлення про історичну закономірність змін засобів і відповідно технологій, відтворення різних типів і видів суспільної взаємодії на різних рівнях її здійснення та в різних умовах її виникнення. Мається на увазі послідовність, що містить у собі первинні форми взаємодії у вигляді контактів, спілкування і комунікації. Відокремити їх один від одного в структурі суспільної взаємодії можливо лише за умов використання системних ознак комунікаційної діяльності, яка постає в своїй еволюції як суспільно-історична практика. У результаті взаємодії комунікаційних функцій, що притаманні різним видам суспільної взаємодії, відображається зміст, структура, контекст, сприйняття, цілі, форми взаємодії як комунікаційного процесу.

Як відомо, в сфері соціальних комунікацій діє закон кумуляції комунікаційних каналів, що був сформульований А.В. Соколовим [17]. Відповідно до цього закону, наступні комунікаційні канали не знищують попередні абсолютно, але доповнюють один одного. Виходячи з ситуації, яку ми спостерігаємо у віртуальному комунікаційному просторі з використанням комунікаційних технологій, можемо додати, що вони сприяють розкриттю інтерактивного потенціалу, який міститься в єдиній системі соціальних комунікацій інформаційного суспільства.

Отже, послідовна зміна засобів суспільної взаємодії у будь-якій формі наслідувала техніку і технології здійснення контакту, спілкування і комунікаційних актів, що відповідали соціально-культурним епохам в їхніх трудовому, виробничому, науковому, соціально-

психологічному, організаційному та інших вимірах. Сукупність соціокультурних факторів, що знаходили відображення у формах господарської діяльності, мистецтві або мистецьких практиках, державно-адміністративних системах, традиціях буття, освіти та виховання людей створювали підґрунтя та слугували чинниками виникнення відповідних інструментів встановлення зв'язків, підтримки взаємодії, створення систем збереження та наслідування інформації та знань, що вироблялися суспільством.

Розвиток суспільної взаємодії на початковому етапі формувався на основі інтонаційно-сміслового засобу комунікаційної взаємодії

як потенційної передоснови комунікації, а потім знаково-символьних засобів взаємодії, як основи розгортання соціальних форм суспільної взаємодії за ознаками: форм взаємодії, форм організації, засобу здійснення, техніки відтворення змісту. Цей процес базується на трансформації всіх елементів комунікаційного процесу. Відповідно до цього, виникає потреба в подальших дослідженнях факторів, особливостей прояву комунікаційного процесу в електронну епоху, а також змін у структурі соціально-комунікаційної діяльності як у цілому, так і в її підсистемах.

Використані джерела

1. Степанов Ю.С. Семиотика / Ю.С. Степанов. – М. : Наука, 1971 – 145 с.
2. Тюлюпова Л.Д. Некоторые особенности и проблемы применения современных методик коммуникативного аудита / Л.Д. Тюлюпова, Л.В. Нургалева // Гуманитарная информатика : сб. статей / под ред. Г. В. Можаяевой. – Томск, Изд-во Том. ун-та, 2005. – С. 89-96.
3. Галкин Д.В. Техно-художественные гибриды или искусство, политика и цифровые технологии в культурной динамике второй половины XX века / Д.В. Галкин. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: <http://huminf.tsu.ru/jurnal/files/vol5/5-galkin.pdf>. – Заголовок з екрана.
4. Ильганаева В.А. Социальные коммуникации (теория, методология, деятельность) : словарь-справочник / В.А. Ильганаева. – Х., КП «Городская типография», 2009. – 392 с.
5. Ключев Е.В. Речевая коммуникация : учеб. пособ. / Е.В. Ключев. – М. : РИПОЛ КЛАССИК, 2002. – 320 с.
6. Золяк В.В. Функціональні характеристики контентної конвергенції засобів масової комунікації : автореф. дис ... канд. наук із соц. комунікацій / В.В. Золяк // Київ. Нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т журналістики. – К., 2009. – 16 с.
7. Бацевич Ф.С. Основы коммуникативной лингвистики : підручник / Ф.С. Бацевич. – К. : Вид. центр «Академія», 2004. – 342 с.
8. Соколов А.В. Введение в теорию социальной коммуникации / А.В. Соколов. – СПб. : СПбГУП, 1996. – 319 с.
9. Луман Н. Теория общества / Н. Луман // Теория общества. Фундаментальные проблемы. – М., 1999. – 413 с.
10. Кашкин В.Б. Введение в теорию коммуникации : учеб. пособие / В.Б. Кашкин. – М. : Флинта; Наука, 2013. – 224 с.
11. Конечкая В.П. Социология коммуникации : учебник / В.П. Конечкая. – М. : Международный университет бизнеса и управления. – 1997. – 304 с.
12. Воеводина Л.П. Теория музыкальной коммуникации (в теоретическом наследии В.В. Медушевского) / Л.П. Воеводина // Філософські дослідження : збірник наукових праць. Вип. № 12, Ч. 1, 2010. – [Электронный ресурс] – Режим доступа: URL: http://archive.nbuv.gov.ua /portal/ soc_gum/mz/2010_17/17.pdf. – Заголовок з екрана.
13. Біличенко О.Л. Художня література в інформаційно-комунікаційному просторі сучасності / О.Л. Біличенко. – Слав'янськ : СДПУ, 2012. – 351 с.
14. Бродецкий А.Я. Внеречевое общение в жизни и в искусстве. Азбука молчания / А.Я. Бродецкая. – М. : Владос, 2000. – 192 с.
15. Різун В.В. Теорія масової комунікації : підручник / В.В. Різун. – К. : Видавничий центр «Просвіта», 2008. – 260 с.

16. Нургалеєва Л.В. Искусство сетевых презентаций в свете интерпретационной эстетики / Л.В. Нургалеєва. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL: <http://huminf.tsu.ru/e-jurnal/magazine/2/nurg.htm>. – Заголовок з екрана.

17. Соколов А.В. Общая теория социальной коммуникации : учеб. пособие / А.В. Соколов. – СПб. : Изд-во Михайлова В.А., 2002. – 461 с.

References transliterated

1. Stepanov Iu.S. Semiotika / Iu.S. Stepanov. – М. : Nauka, 1971 – 145 p.

2. Tiuliupova L.D. Nekotorye osobennosti i problemy primeneniia sovremennykh metodik kommunikativnogo audita / L.D. Tiuliupova, L.V. Nurgaleeva ; pod red. G.V. Mozhaevoi // Gumanitarnaia informatika : sb. statei. – Tomsk, Izd-vo Tom. un-ta, 2005. – P. 89-96.

3. Galkin D.V. Tekhno-khudozhestvennye gibridy ili iskusstvo, politika i tsifrovye tekhnologii v kul'turnoi dinamike vtoroi poloviny XX veka / D.V. Galkin. – [Elektronnyi resurs]. – Rezhim dostupu: URL: <http://huminf.tsu.ru/jurnal/files/vol5/5-galkin.pdf>. – Zagolovok z ekrana.

4. Il'ganaeva V.A. Sotsial'nye kommunikatsii (teoriia, metodologii, deiatel'nost') : slovar'-spravochnik / V.A. Il'ganaeva. – Kh., KP «Gorodskaiia tipografiia», 2009. – 392 p.

5. Kliuev E.V. Rechevaia kommunikatsiia : ucheb. posob. / E.V. Kliuev. – М. : RIPOL KLASSIK, 2002. – 320 p.

6. Zoliak V.V. Funktsionalni kharakterystyky kontentnoi konverhentsii zasobiv masovoi komunikatsii : avtoref. dys. ... kand. nauk iz sots. komunikatsii / V.V. Zoliak // Kyiv. Nats. un-t im. T. Shevchenka, In-t zhurnalistyky. – K., 2009. – 16 p.

7. Batsevych F.S. Osnovy komunikativnoi linhvistyky : pidruchnyk / F.S. Batsevych. – K. : Vyd. tsentr «Akademiiia», 2004. – 342 p.

8. Sokolov A.V. Vvedenie v teoriuu sotsial'noi komunikatsii / A.V. Sokolov. – SPb. : SPbGUP, 1996. – 319 p.

9. Luman N. Teoriia obshchestva / N. Luman // Teoriia obshchestva. Fundamental'nye problemy. – М., 1999. – 413 с.

10. Kashkin V.B. Vvedenie v teoriuu komunikatsii : ucheb. posobie / V.B. Kashkin. – М. : Flinta; Nauka, 2013. – 224 p.

11. Konetskaia V.P. Sotsiologiiia komunikatsii : uchebnuk / V.P. Konetskaia. – М. : Mezhdunarodnyi universitet biznesa i upravleniia. – 1997. – 304 p.

12. Voevodina L.P. Teoriia muzykal'noi komunikatsii (v teoreticheskom nasledii V.V. Medushevskogo) / L.P. Voevodina // Filosofski doslidzhennia : zbirnyk naukovykh prats. Vyp. № 12, Ch. 1, 2010. – [Elektronnyi resurs] – Rezhym dostupu: URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/mz/2010_17/17.pdf. – Zaholovok z ekrana.

13. Bilychenko O.L. Khudozhnia literatura v informatsiino-komunikatsiinomu prostori suchasnosti / O.L. Bilychenko. – Sloviansk : SDPU, 2012. – 351 p.

14. Brodetskii A.Ia. Vnerechevoe obshchenie v zhizni i v iskusstve. Azbuka molchaniia / A.Ia. Brodetskaia. – М. : Vldos, 2000. – 192 p.

15. Rizun V.V. Teoriia masovoi komunikatsii : pidruchnyk / V.V. Rizun. – K. : Vydavnychiy tsentr «Prosvita», 2008. – 260 p.

16. Nurgaleeva L.V. Искусство сетевых презентаций в свете интерпретационной эстетики / Л.В. Нургалеєва. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL: <http://huminf.tsu.ru/e-jurnal/magazine/2/nurg.htm>. – Заголовок з екрана.

17. Sokolov A.V. Obshchaia teoriia sotsial'noi komunikatsii : ucheb. posobie / A.V. Sokolov. – SPb. : Изд-во Михайлова В.А., 2002. – 461 с.